

ЎЗБЕК ТИЛИДА СИФАТГА ОИД ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ТАДҚИҚИ МАСАЛАЛАРИ

Нафиса Рахматулаевна Аманликова

Ўқитувчи, Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Жаҳон тилшунослигида сўнгги йилларда амалга оширилаётган илмий тадқиқотларда лисоний ҳодисаларнинг моҳиятини очишда инсон омилини ҳисобга олиш анъанаси етакчилик қилмоқда. Антропоцентрик парадигма асосида семантикага оид тадқиқотлар ҳам сифат ўзгаришларига учради. Лексик бирликларнинг маъно хусусиятлари таҳлилида инсон омилининг ўрни, белгиловчи аҳамиятини ўрганиш кун тартибига қўйилди. Дунё олимлари инсониятнинг тафаккур тарзи билан боғлиқ абстракт сўзларни нафақат лингво-фалсафий ва грамматик нуқтаи назарлардан, балки антропоцентрик ёндашув асосида ҳам ўрганмоқдалар. Бир қатор илмий ишларда абстракт номлар ментал, семантик-концептуал жиҳатдан тадқиқ қилинган бўлиб, мазкур бирликлар бўйича аксиологик, ассоциатив, лингвокультурологик тадқиқотларнинг ҳам амалга оширилиши бугунги тилшунослик учун аҳамиятлидир. Зеро, маънавий жиҳатдан инсоният эришган барча ютуқларни номловчи сўзларнинг тадқиқида муайян тил эгаларининг ўзига хос тафаккури, маънавияти ва маданияти акс этади.

Калит сўзлар: сифат, лексема, тадқиқ, тил.

КИРИШ

Тил тараққиёти инсоният тамаддуни ва фикрлаш даражасининг шаклланишини ўзида акс эттиради²⁰. Инсонлар, аввало, оламни сезги аъзолари ёрдамида билганлар. А.В.Брушлинскийнинг таъкидлашича, сезги аъзолари орқали ҳосил қилинган оламнинг ҳиссий манзараси жуда зарур, лекин предмет ва ҳодисаларни, уларнинг моҳиятини, ўзаро муносабатларини чуқур, ҳар томонлама ўрганиш учун етарли эмас²¹. Шу тариқа билишнинг мураккаб шакли, хусусан, абстракция вужудга келди. «Абстракция – билиш шаклларида бири бўлиб, у нарсаларнинг бир қанча хоссаларини ва улар ўртасидаги муносабатларни фикран назардан соқит қилишдан ҳамда биронбир хосса ёки муносабатни ажратиб кўрсатишдан иборатдир»²². Тил жуда мураккаб ҳодиса бўлиб, унинг мавжудлиги, моҳияти кўплаб мезонлар билан ўлчанади. Н.Маҳмудов таъкидлаганидек, «Одам билан боғлиқ ҳодисалар орасида тилдай мураккаб, мухташам ва мухтарам

бошқа бир ҳодиса йўқ. Унинг мураккаблиги тилсим қадардир...23 Ушбу мураккаб ҳодисани тадқиқ қилиш ҳам осон кечмайди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Тилшунос серқирра табиатга эга тилнинг муайян бирлигини ёки хусусиятини тадқиқ қилар экан, ушбу тадқиқот учун муҳим бўлмаган жиҳатларидан абстракциялашиши лозим. Акс ҳолда илмий мақсадга эришилмайди, объектнинг моҳияти очилмай қолаверади. Масалан, «фонема» феномен сифатида товушнинг лисонийфункционал белгиларидан иборат. Табиатан «а» фонемаси мавжуд эмас. «А» товуши бор ва у «а» фонемасидан фарқли ҳодиса. «А» товуши чўзиқ ёки қисқа, паст ёки баланд, ғамгин ёки кувноқ оҳангда талаффуз қилиниши мумкин. Ўзбек тилида «а» товуши жисмоний азобни, таажжубни ёки сўроқ маъносини англатиш учун ҳам талаффуз қилинади. Агар «а» товушини тадқиқ қилмоқчи бўлсак, уни физикавий, психологик, мусиқавий жиҳатларини ҳам ўрганишимиз лозим. Лекин тилшунос учун товушнинг лисоний вазифа бажариши аҳамиятлидир. Шу сабабли товушнинг лисоний хусусиятлари лингвистика учун муҳим бўлмаган жиҳатларидан абстракцияланган ва у «фонема» термини остида тадқиқ қилинади. Э.Бюиссанс* мақолаларининг бирида ҳар қандай тил факти абстракт моҳиятга эга бўлиб, улардаги абстракциянинг даражасига кўра дискурс нутққа, тил дискурсга нисбатан абстракт; дискурс тилга, нутқ дискурсга нисбатан конкрет деган фикрни илгари суради. Олим сўзларни ташкил этувчи товушларнинг оҳангига тўхталар экан, айтилиши ёки маънолар бир оҳангда талаффуз қилиниши мумкинлигини ёритади. Масалан, «У қачон келади?» ва «У нимани истайди?» жумлалари бир хил оҳанг билан талаффуз қилиниши ёки сўзловчининг ихтиёрига кўра турлича оҳангда айтилиши, бу оҳанглар маънога таъсир қилмаслигини таъкидлаб, бирликларнинг лисоний вазифасини унга таъсир қилмайдиган хусусиятлардан ажратиб ўрганишни лисоний функционал абстракция деб белгилайди²⁴. Тилда нафақат абстракция жараёни, балки унинг натижалари ҳам воқе бўлади. Абстракциянинг турли кўринишлари натижасида тушунчалар, абстракт предметлар вужудга келади ва улар тилда номга эга бўлади. Ҳар қандай тилнинг луғат таркибида айирувчи абстракция натижасида шаклланган абстракт сўзлар мавжуд бўлади.

М.Горский: «Тил тарихи инсоният абстракциялаш ва умумлаштириш фаолиятининг доимий ривожланишидан

дарак беради. Ижтимоий тараққиёти нисбатан қуйироқ босқичда бўлган халқлар тилида сақланган хусусиятлар уларнинг абстракциялаш ва умумлаштириш фаолияти замонавий инсонларникидан фарқ қилишидан далолат беради» 29 , – деб ёзади. Ушбу фикр кўплаб тилшунослар томонидан далилланади. Масалан, хантӣй тили диалектларида абстракт тушунчаларнинг лисоний реаллашуви бўйича тадқиқот олиб борган О.Потанина эскимос тилида абстракт сўзлар жуда кам бўлгани ҳолда, муз ва қорнинг ҳар хил турларини номлаш учун қирққа яқин сўзлар мавжудлигини қайд этган бўлса, 30 О.Пылаева эвенки қабиласида мавсум умумий тушунчасини ифодаловчи сўз мавжуд бўлмагани ҳолда, унинг хусусий кўринишлари учун бир қанча сўзлар қўлланишини таъкидлайди³¹. Инглиз тадқиқотчиси Э.Эйрнинг ёзишича, австралиялик аборигенлар тилида дарахт, балиқ, куш каби тур номлари мавжуд эмас. Уларда фақат дарахт, балиқ, кушларнинг ҳар бир хили учун алоҳида номлар мавжуд³². Юқоридаги тиллар таҳлилидан маълум бўладики, тил тараққиётининг дастлабки босқичида, сўзлар, асосан, тор ҳажмли конкрет тушунчаларни ифодалаган. Уларнинг луғат таркибида абстракт сўзлар кам бўлган. Лекин шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, тилда маълум бир турнинг хусусий кўринишларини номловчи сўзларнинг кўплиги ушбу тил эгаларининг абстракция даражалари пастлигини белгиловчи асосий омил бўла олмайди. Бундай ҳолат мазкур халқнинг ҳаёт тарзи билан ҳам белгиланади. Масалан, эскимослар доимий совуқ муҳитда яшайди ва уларнинг тилида қор билан боғлиқ кўплаб номинацияларнинг мавжудлиги табиий. Масалан, ўзбек тилида қорамол турини номловчи ўнлаб сўзлар мавжуд бўлиб, бу ўзбек халқи абстракция даражасининг пастлигидан эмас, балки турмуш тарзининг ўзига хослигидан далолат беради. Абстракт сўзларнинг лексик-семантик муносабатларга кириша олиш имконияти конкрет сўзлардан фарқ қилади. Абстракт сўзларда конкрет сўзлардан фарқли равишда, антонимия муносабати кўп кузатилса, партонимик муносабатлар умуман учрамайди. Абстракт сўзларнинг лексик-семантик таҳлили шуни кўрсатадики, уларда синонимия муносабати ўзига хосдир. Абстракт сўзлар иштирокида, асосан, маъно ҳажми ва маъно даражалари билан, услубий жиҳатдан, қўлланиш вақти ҳамда доираси билан фарқланувчи синонимик қаторлар учрайди. Абстракт сифатлардан иборат синонимик қаторларда маънолар дифференцияси мазкур тушунча ҳажми билан фарқланади. Масалан, номдор, донгдор, машҳур синонимик қаторига эътибор қаратсак, мазкур сўзлар таниқлилик даражаси билан бирга қўлланиш доираси билан

ҳам фарқланмоқда. Номдор ва донгдор сўзлари инсонларга нисбатан ишлатилса, машҳур эса жонли ва жонсиз нарсаларга нисбатан ҳам қўлланади. Маъно синонимлари бир-бири билан бир маънонинг турли даражалари бўйича ҳам фарқланиши маълум. Масалан, А.Раҳмоновнинг «Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати» номли диссертациясида предмет ифодаловчи синонимик қаторларнинг 69 тасида, белги билдирувчи синонимик қаторларнинг 81 тасида градуонимия муносабати мавжуд эканлиги таъкидланади³⁴. Синонимик қаторлардаги градуонимия ҳодисаси хусусида фикр юритганда, асосан, коннотатив маънонинг даражаланишини инобатга олиш лозим. «...даражаланишнинг, айниқса коннотация доирасидаги нозик кўринишлари синонимиянинг (айнанликнинг) фаолият кўрсатиши учун унинг умуман тилда сақланиб қолиши учун замин тайёрлайди»³⁵. Лекин синонимик қатордаги денотатив маъно доирасидаги даражаланишлар мантиқан тўғри эмас. Масалан, А.Раҳмонов шамол, шабада, ел, сабо сўзларини градуонимик муносабат мавжуд бўлган синонимик қатор сифатида тадқиқ қилади³⁶. Бизнингча, шамол, ел сўзлари шабада ва сабо сўзига синоним бўла олмайди. Зеро, шамол ва шабада сўзлари алоҳида воқеликларни номлаб келмоқда ва уларнинг муносабати айнанликка эмас, фарқлиликка асосланган. Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ҳаммамизга маълум.

ХУЛОСА

Худди шундай синонимик қаторлардаги маъно даражалари фарқининг ортиб бориши мазкур бирликларнинг синонимия муносабатини бартараф қилади. Масалан, «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да жаҳл, аччиқ, ғазаб, қаҳр, зарда синонимик қатори берилган³⁷. Бизнингча, жаҳл, аччиқ, ғазаб, қаҳр, зарда лексемаларини синоним дейиш бироз мунозарали.

REFERENCES

1. Раҳмонов А. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филол. фан. номз. ... дис.автореф. –Тошкент, 2017. – Б. 13-16.
2. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995, – Б. 84-85.
- 3.Раҳмонов А. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2017. – Б. 15.
4. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б. 97

